

ІНФІНІТИВ У СЕМАНТИЧНІЙ СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ ІЗ ПРЕДИКАТИВАМИ ЕМОЦІЙНОГО СТАНУ

Серед речень із предикативами емоційного стану¹ виділяється клас конструкцій, до складу яких входить інфінітив. Речення із предикативами та інфінітивом неодноразово ставали предметом синтаксичних досліджень, причому вони розглядалися у різних аспектах: з погляду формальної організації [1; 3; 4; 6; 8; 15], семантичної структури [4; 5; 9; 10; 12; 13], актуального членування [14].

У формальному синтаксисі конструкції з предикативами та інфінітивом традиційно вважаються “одним із найбільш дискусійних і складних явищ граматики” [3, 70], оскільки проблеми їхньої будови, кваліфікації головних членів речення та класифікації за ознакою односкладності / двоскладності пов’язані з питанням про семантичну і синтаксичну природу інфінітива – “загадкової за своїм сучасним значенням категорії дієслова” [15, 128], а також із визначенням частиномовної приналежності предикативів. У граматиці існує велика кількість класифікацій таких конструкцій, що базуються на врахуванні різноманітних ознак (лексичної семантики предикатива, порядку слів, інтонаційного розчленування фрази, актуального членування тощо), однак універсальної, загальноприйнятої класифікації речень, які містять предикативи та інфінітив, немає.

У працях, присвячених дослідженню семантичної структури речень із предикативами (у тому числі й емоційно-статальними), спостерігається така ж різноманітність інтерпретацій. Дискусійним є визначення семантичної функції інфінітива та кваліфікація цих речень з погляду семантичної елементарності / неелементарності. У реченнях із предикативами ЕС інфінітив розглядають як окремий предикат, що, реалізуючи власну валентність, організовує окрему предикативну одиницю [10; 11], поширювач речення [12; 13] або як складову частину предиката [4].

¹ Далі у статті вживатиметься скорочення ЕС – емоційний стан.

У семантичному синтаксисі існує погляд, згідно з яким “відсутність будь-якого відтінку предметності, опредмеченості при наявності дієслівних морфологічних ознак складає специфіку сучасного інфінітива і не дає підстав бачити в ньому іменник” [10, 43] [див. праці: 5; 10; 11]. На відміну від іменників, інфінітив, як і особові форми дієслова, позначає “прояви, що виділяються у субстанції та існують... як її атрибут”, і тому на семантичному рівні особові дієслова та інфінітив “виступають предикатами, і їх вживання для позначення тієї чи іншої ситуації пов’язане з приєднанням до них актантів” [5, 4-5].

Правомірність такого підходу засвідчує формулювання семантики предиката аналізованих речень тими лінгвістами, які розглядають інфінітив як його складову частину. Так, Т.М. Берляєва, вважаючи, що в даних реченнях значення предиката, вираженого предикативом та інфінітивом, “формується категоріальним значенням інфінітива і лексико-семантичним значенням класу предикатива” [4, 14], інтерпретує його як “стан суб’єкта, що супроводжує дію або є її результатом” [Там само]. У наведеному визначенні вже міститься найменування двох предикативних ознак певної субстанції (чи субстанцій): стану і дії, що вказує на складність денотативної ситуації, репрезентованої у реченні. Те, що в позамовній дійсності стан і дія збігаються у часі, не дає підстав для об’єднання їх в одне ціле (стан і дія в екстралінгвальному світі послідовно розмежовуються, і поняття дії-стану чи стану-дії не існує) або для ігнорування дії, що мала (чи могла мати) місце у даній ситуації. Хоча кожне речення базується, крім денотативної основи, на особливій мовній інтерпретації [17, 31], навряд чи можна переоцінити її роль в аналізованих конструкціях і пояснити об’єднання предикатива та інфінітива, що представляють окремі ознаки позамовного світу, в єдиний предикат як наслідок мовної інтерпретації дійсності.

На нашу думку, з огляду на переконливо доведену синтаксичну “дієслівність” інфінітива (див. праці Г.О. Золотової, В.М. Бріцина та ін.: 9; 10; 5; 11), а також складність денотативної ситуації, представленої у реченнях з

інфінітивом і предикативом ЕС, інтерпретація інфінітива як окремого, самостійного предиката аналізованих речень є найбільш відповідною його природі. Таке розуміння семантико-синтаксичної функції інфінітива дає підстави для висновку, що речення, які містять предикатив ЕС та інфінітив, є поліпредикативними комплексами, організованими щонайменше двома предикатами – предикативом ЕС та інфінітивом.

Розглянемо конкретний приклад: *Образливо було [йому] дивитися на цю байдужу огню кулю* (М. Хвильовий). Якщо не брати до уваги нейтралізовані в атрибутивній позиції предикати, наведене речення складається з двох предикативних одиниць: *Образливо було [йому] дивитися на цю байдужу огню кулю* → *Йому було образливо* (1) + *Він дивився на цю байдужу огню кулю* (2). У кожній предикативній одиниці є своє поєднання імені ознаки (предиката) з іменем її носія (суб'єкта). Даний приклад, як і інші речення з семантикою каузованого ЕС, що містять предикатив та інфінітив, характеризується моносуб'єктністю, тобто носієм усіх предикативних ознак є один суб'єкт – я (на формальному рівні – *мені*). Семантика сенсорного сприймання, яку має інфінітив *дивитися*, зумовлює наявність в організованій ним предикативній одиниці компонента зі значенням об'єкта сприймання (*дивитися на кулю*). Заміна інфінітива особовим дієсловом не впливає на компонентний склад аналізованого речення, пор.: *Коли він дивився на цю байдужу огню кулю, йому було образливо*.

Таким чином, у реченнях із предикативами ЕС інфінітив реалізує власний валентний потенціал, приєднуючи характерні для предикатів свого класу актанти. При цьому вся синтаксична синтагматика інфінітива визначається його семантикою [10, 44]. “Назва дії вступає лише в ті синтаксичні зв'язки, в які дія вступає з іншими явищами позамовного світу” [Там само]. Приміром, у наведених реченнях інфінітив із семантикою руху (*ити*) поєднується з локативною синтаксемою, яка позначає шлях руху, (т.зв. транзитив): *Іти вночі лісом – це було занадто страшно* (Б. Грінченко); інфінітив із синкретичним значенням процесу і локативного стану (*стояти*) – з локативною синтаксемою

статичного типу: *Вартовий давно вже жде цього наказу, бо моторошно йому **стояти перед дверима**, за якими помирає людина* (В. Тулай); інфінітив із семантикою інформативно-мовленнєвої адресованої дії (*нагадувати*) – із синтаксемами на позначення адресата – одержувача інформації (*людині*) та на позначення змісту повідомлення (*речі*): *Сергій Антонович зам'явся: незручно **нагадувати дорослій людині речі**, про які вона сама мусить пам'ятати* (Ю. Шовкопляс); інфінітив із семантикою інтерсуб'єктної мовленнєвої дії (*побалакати*) – із синтаксемою, яка називає суб'єкта-партнера, співрозмовника (*з тобою*): *Мені любо буде **побалакати з тобою**, Петре*, – казав на ходу *Святоша...* (В. Шевчук); інфінітив на позначення розумової дії (*подумати*) – з делібертативною синтаксемою, що експлікує предмет думки (*про гроші*): *Їм страшно навіть **подумати про такі гроші*** (І. Франко).

Дослідники відзначають, що інваріантною семантикою інфінітивних конструкцій є семантика потенційної модальності дії [1, 14; 11, 72, 465; 10, 50]. У поліпредикативних реченнях, які містять інфінітив та предикатив ЕС, також реалізується значення потенційності, пор.: *Левантина любила ласощі, але **ті цукерки було їй чогось гидко їсти**, і вона віддавала їх дітям або викидала*. Наведене речення містить інформацію про те, що дія не відбулася: *вона віддавала їх (цукерки) дітям або викидала*, тому його не можна інтерпретувати як повідомлення про ЕС, який викликаний реальною ситуацією. *Левантині гидко було їсти ті цукерки* з огляду на контекст не означає *Левантині було гидко, коли вона їла ті цукерки*. ЕС суб'єкта у даному випадку зумовлений потенційною дією, пор.: *Вже сама думка про те, щоб їсти ті цукерки, викликала у Левантини почуття огиди*.

На думку авторів “Комунікативної граматики російської мови” (М., 1998), навіть коли каузований стан виникає щодо реальної дії, інваріантне значення потенційності зберігається і виявляється в тому, що “в самому реченні немає повідомлення про конкретний акт дії, локалізованої в часі” [11, 465]. Слушність такого підходу можна підтвердити співставленням речень, які містять предикатив ЕС та інфінітив, з реченнями, що позначають ту ж

денотативну ситуацію виникнення ЕС, проте замість інфінітива включають особові дієслова, пор.: – *Бачите...* – *почав знову той, раз у раз спиняючись і плутаючись*, – *так йому ніяково було **говорити*** (Б. Грінченко) – *Йому було ніяково, коли він це **говорив***; *Сумно стало Христі й важко те **слухати*** (Панас Мирний) – *Сумно стало Христі й важко, коли вона те **слухала***. На відміну від вихідних конструкцій, новоутворені речення не потребують контексту для з'ясування того, який характер має дія: чи вона може відбутися, чи вона насправді відбувається. Підрядні частини, організовані особовими дієсловами, однозначно засвідчують факт реалізації дії, яка займає певне місце на часовій осі і збігається в часі з ЕС.

З огляду на характерну для інфінітива семантику потенційності при відсутності вказівки на те, що дія реалізується, аналізовані речення допускають подвійне прочитання, наприклад: *Добрі люди казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але **чогось їй страшно було туди їхати*** (Б. Грінченко): 1. *Їй було страшно, коли вона туди їхала*; 2. *Їй було страшно при думці про можливу поїздку*; *Мені жаль **рвати їх*** [квіти], – *соромливо зізналася* (В. Симоненко): 1. *Я відчуваю жаль, коли рву їх*; 2. *Я не нарвала квітів, бо мені жаль їх рвати*; *Далі попечителька писала, що тепер **їй незручно зустрічатися з цим учителем*** (С. Васильченко): 1. *Їй незручно, коли вона зустрічається з цим учителем*; 2. *Їй буде незручно при можливій зустрічі з цим учителем*.

Значення потенційності, властиве інфінітиву, створює передумови для появи у семантиці речень із предикативами ЕС додаткового відтінку модального ставлення до потенційної дії, модальної оцінки дії з погляду її бажаності / небажаності для суб'єкта, здатності / нездатності суб'єкта виконати дію, пор.: *Мені жаль **рвати їх*** (В. Симоненко), тобто *Мені не хочеться рвати їх*; ... *їй незручно зустрічатися з цим учителем* (С. Васильченко), тобто *Їй не хочеться зустрічатися з цим учителем*; *Воля ваша, а все-таки якось мені ніяково тикати на вас. Може, потім звикну, присилую себе* (І. Нечуй-Левицький) – *Я не можу тикати на вас*; *Довідавсь Олексій багацько дечого*

про своє село, тільки нічого про Мар'янку, і **боязко було** чогось розпитувати про неї (П. Куліш) – Він **не міг** чогось розпитувати про неї.

Якщо речення містить інформацію про конкретний акт дії, модальний компонент у його семантиці не прослідковується, а натомість увага фокусується на значенні каузованого реальною дією ЕС. Приміром, у реченні *Мені було прикро розповідати про це* (у розумінні *Мені було прикро, коли я розповідав про це*) предикатив *було прикро* має семантику психічного стану без нашарування додаткових модальних значень. Головним для наведеного прикладу є повідомлення про негативні переживання суб'єкта, що мали місце при реалізації певної дії і були викликані нею, тоді як модальна оцінка дії, що вже відбувається, з погляду бажаності / небажаності, можливості / неможливості її здійснення є неактуальною, неважливою. У такому аспекті доцільно розглядати лише потенційну дію, пор.: *Соромно мені, мамо, все вам розказувати, не питайте мене* (С. Васильченко), тобто *Мені не хочеться розказувати, я не можу розказувати, тому не питайте мене*. У такому контексті предикатив *соромно* синтезує значення стану і модального ставлення до дії.

Незважаючи на те, що денотативна ситуація, позначена інфінітивом і його актантами, може мати потенційний характер, між нею та ЕС, репрезентованим в аналізованих реченнях предикативами, існують причиново-наслідкові відношення¹. Це пояснюється тим, що ЕС як явища духовної сфери, на відміну від матеріальних субстанцій, утворюють причиново-наслідкові зв'язки не лише з реальними, а й з потенційними ситуаціями. Хоча загалом “поняття причини конкретизується в подіях минулого” [2, 46], “мотиви психічних станів можуть належати як до минулого, так і до майбутнього” [Там само].

¹Якщо в семантиці предикатива відбувається перехід від емоційно-статального до оцінного значення (наприклад, *соромно* – про відчуття сорому і *соромно* як синонім до предикатив етичної оцінки *негарно, не годиться, недостойно, негідно* тощо), причиново-наслідкові відношення трансформуються у відношення “об'єкт оцінки (те, що оцінюється) – оцінка”.

Діапазон каузуючих ситуацій, засобом вираження яких є інфінітив, широкий. Зокрема, організовані інфінітивом предикативні одиниці можуть позначати: ситуації сприймання: *Йому було ніяково й тяжко глядіти на зблідлу, змертвілу жінку* (Б. Грінченко); *Весело мені про те слухати* (Г. Квітка-Основ'яненко); ситуації мовлення: *Розмовляти з Самійлом Овсійовичем з цього приводу мені нелегко* (Ю. Шовкопляс); ситуації ментальної діяльності: *Прикро, боляче було їй усвідомити це* (О. Гончар); *Їй приємно уявляти себе матір'ю і уявляти свою майбутню дитину* (А. Шиян); ситуації фізичної дії: *Було лячно вдень іти, а вночі – най не каже!* (О. Кобилянська); *Через річку тільки страшно вато перевозити, бо вже під берегами вода з ярів заливає кригу* (А. Шиян).

Речення, в яких ситуація сприймання виступає як причина ЕС, потребують більш детального розгляду, оскільки специфіка інфінітива як засобу вираження антецедента ЕС виявляється в них найбільшою мірою. Проаналізуємо речення, в якому інфінітив позначає перцептивний акт: *Їм було жалко Романа і гидко Дениса слухати, а проте все ж це було злочинство* (Б. Грінченко). Інформація, яку містить наведений приклад, дозволяє уявити характер відображеної у ньому ситуації і встановити причиново-наслідкові зв'язки між її складовими: якісь люди слухали Дениса, і те, що він говорив, викликало в них почуття огиди. Цілком очевидно, що причиною ЕС є Денисові слова, а не їх сприймання, проте у даному реченні у ролі антецедента ЕС виступає саме перцептивний акт і акцент робиться на акті перцепції, а не на його об'єкті.

Представлена в аналізованому реченні інтерпретація причиново-наслідкових відношень зберігається при заміні інфінітива підрядним з темпорально-каузативною семантикою (*Їм було гидко слухати Дениса – Їм було гидко, коли (і тому що) вони слухали Дениса*) та дієприслівниковим зворотом (*Слухаючи Дениса, вони відчували огиду*). І в першому, і в другому випадку спостерігається значення одночасності двох ситуацій, а роль антецедента залишається за ситуацією сприймання. Однак при заміні інфінітива

синтаксевою “від + субстантивований дієприкметник із синтетичним значенням об’єкта сприймання і акта сприймання” (*від почутого*) характеристики вихідного речення змінюються, пор.: *Їм було гидко від почутого*. Зокрема, змінюється видо-часова семантика речення, зміщуються акценти з перцепції як такої на її об’єкт: гидко було не від того, що вони **слухали**, а від того, **що саме** вони слухали. Така форма представлення каузативної ситуації передбачає момент осмислення причиново-наслідкових зв’язків, виявлення причини негативного стану (від чого їм було гидко?), тоді як речення, в якому антецедент виражений інфінітивом, безпосередньо відтворює ЕС на фоні певної дії. Головним для нього є повідомлення про дві взаємопов’язані ознаки: дію і стан, а існування причиново-наслідкових відношень між ними – це вторинна, додаткова інформація, яку можна вичленувати з основного повідомлення.

Таким чином, інфінітив як засіб вираження причини ЕС в аналізованих реченнях має такі особливості: 1) інфінітив може позначати як реальну, так і потенційну ситуацію, яка зумовлює внутрішній стан; 2) суб’єкт репрезентованої інфінітивом та його актантами ситуації, що інтерпретується як причина стану, завжди збігається із суб’єктом стану; таким чином, речення зі значенням казуваного ЕС, що містять інфінітив і предикатив, характеризуються моносуб’єктністю; 3) головною функцією інфінітива в аналізованих реченнях є позначення ситуації дії, а не виявлення ролі цієї ситуації у виникненні стану. На відміну від субстантивних причинових синтаксем та складних у формальному розумінні речень, в яких показниками каузативних відношень є прийменники і сполучники, при інфінітиві таких показників немає; 4) в інтерпретації причиново-наслідкових зв’язків між явищами позамовної дійсності, яка представлена в аналізованих реченнях, акцент завжди робиться на позначеній інфінітивом ситуації, навіть якщо вона є лише “посередником” у процесі виникнення ЕС, як, скажімо, ситуація сприймання.

Проведений аналіз засвідчує, що речення із семантикою ЕС, які містять інфінітив, належать до класу поліпредикативних конструкцій. Інфінітив як

носій предикативності організовує окрему предикативну одиницю, відображаючи при цьому зв'язки, в які дія вступає з іншими явищами позамовного світу. Входячи до складу аналізованих речень, інфінітив реалізує властиве йому значення потенційності, вносить у загальну семантику даних речень додаткові модальні відтінки, а також виступає засобом вираження ситуації, яка каузує ЕС.

Література

1. Арполенко Г.П. Структурні типи інфінітивних речень // Українська мова і література в школі. – 1977. – №2. – С. 43-51.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке. – М.: Просвещение, 1968. – 298 с.
4. Берляева Т.Н. Грамматическая структура и семантика предложений с инфинитивом и предикативом: Автореф. ... дис. канд. наук. – М., 1982. – 17 с.
5. Брицын В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке: Автореф. ... дис. доктора филол. наук. – К., 1990. – 35 с.
6. Виноградов В.В. Русский язык – М. – Л.: Учпедгиз, 1947.
7. Воинова Е.И. Дательный падеж при предикативных словах на –о и инфинитиве // Вестник Ленинградского университета. Серия истории, языка и литературы. – 1965. – №2. – С. 151-158.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения с безлично-предикативными словами на –о // Учёные записки Московского университета. – Вып. 128. – М.: Изд-во МГУ, 1948. – С. 70-85.
9. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М.: Наука, 1982. – 368 с.
10. Золотова Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Научные доклады высшей школы. Филологические науки. – 1979. – №5. – С. 43-51.

- 11.Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Изд-во МГУ, 1998. – 528 с.
- 12.Кендюшенко А.Г. Функционально-семантическая соотносительность предложений со значением эмотивного состояния субъекта в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1987. – 218 с.
- 13.Ли В.С. Семантическая структура предложений с предикативами на –о в современном русском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1981. – 25 с.
- 14.Павлина Л.Д. Актуальное членение предложения с предикативами и инфинитивом: Автореф. ... дис. канд. наук. – К., 1979. – 24 с.
15. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1956.
- 16.Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
- 17.Теория функциональной грамматики / Под. ред. А.В. Бондарко. – Т. 4: Субъектность. Объектность. Коммуникативная перспектива высказывания. Определённость / Неопределённость. – Спб: Наука, 1992. – 303 с.